

Propaganda vagy útleírás?

(Gondolatok a magyar katonai utazási irodalomról és Almásy László: *Rommel seregénél Líbiában* c. művéről)

NAGY MIKLÓS MIHÁLY¹

A magyar földrajzi és utazási irodalom kevésbé ismert részét jelentik azok a katonai útleírások, amelyek egyik sajátos darabját – ALMÁSY László: *Rommel seregénél Líbiában* c. művét – új kiadásban nem rég a Dénes Natur Műhely Kiadó jelentette meg. E kötet, amely az ALMÁSY életműnek kevésbé ismert, nyilván nem a legjelentősebb alkotása, eredetileg elsősorban háborús propaganda célokkal született, 1943-ban, címét tekintve pedig a *Rommel seregénél Líbiában* írásváltozatban, a Stádium Sajtóvállalat gondozásában. Megjelenésekor nyilván nem keltett különösebb visszhangot, hiszen e sorok írásakor a korabeli sajtóban – úgy a hadtudományiban, mint a geográfiaiban – hiába kerestünk róla recenziót, tartalmi összefoglalót. A szakmai közvélemény hallgatásának feltehetően megvoltak a sajátos okai, és talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy a háború kellős közepén a propaganda kiadványok – vagy az olvasó számára annak tűnő kötetek – kívül estek a szakma látókörén.

ALMÁSY László most újból megjelent emlékirata ma sem elsősorban geográfiai leírásaiért, az úti élményeiért érdemli meg a magyar földrajzi társadalom figyelmét, hanem azért, mert végre kezünkbe kaphattuk azt a művet, amely miatt ALMÁSYt a második világháború után népbíróság elé lehetett állítani, és azért, mert e kötet – bármennyire propagandaszerűnek tűnik is számunkra – mégis az ALMÁSY életmű egyik darabja. Ám katonaföldrajzi szempontból van még egy jelentősége: önmaga létével, a benne leírtakkal igazolja a modern geográfia, a tudományos célú földrajzi utazások és a hadügy szoros összefonódását, azt a tudománytörténeti jelenséget, amelyet bátran nevezhetünk a földrajz és a hadtudomány kölcsönösségének. Ugyanakkor a *Rommel seregénél Líbiában* c. memoár sajátos helyet foglal el a magyar katonaföldrajz – ezen belül pedig, a magyar katonai utazástörténet és utazási irodalom – területén is. Hiszen e mű az, amely lezárja a magyar katonai utazástörténet 1848. katonai emigrációival kezdődő nagy korszakát, amely geográfiai szemléletével, a leírt háborús eseményeknek egy tudós kutató emberéletnyi munkásságával történt megalapozásával – jóval túlmutatva a propaganda és röpiratok szintjén – felhívja a figyelmet a modern geográfia tudományos eredményeinek behatolására a hadügybe és a hadügynek a földrajztudomány irányába gyakorolt fejlesztő hatására.

ALMÁSY emlékiratát olvasva először arra a sajátos, a magyar geográfiai szakirodalomban kevésbé ismert kérdésre kell felhívunk a figyelmet, hogy egy emlékiratnak van-e, lehet-e geográfiai értéke. Másként fogalmazva: mennyiben lehet szerepe az emlékiratnak, mint sajátos – elsősorban irodalmi műfajnak – a földrajzi szakirodalomban. A kérdésre a válasz egyszerű, hiszen Alfred HETTNER, évszázadunk egyik nagy elméleti geográfusa a *Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden* c. művének a földrajzi szakirodalommal foglalkozó fejezetében már 1927-ben azt mondta a turisták és világutazók útleírásairól, hogy bár ezektől komoly tudományos értéket nem lehet elvárni, de utazásai, nagyobb művei megírása előtt maga is szívesen forgatta ezeket, mert jól közvetítik a táj, az

¹ Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem. 1581 Budapest, Pf. 15.

ország hangulatát. Ám ezen túlmenően HETTNER azt is leírta, hogy nagyon sok útleírást félre is tett, ha azok közömbös, semmitmondó napi élményekről tudósítottak, ha a szerzőnek a természeti viszonyok iránt semmi érzelme sem volt, vagy ha az útleírás csak a szerző személyének kiemelését szolgálta. HETTNER véleményét összegezhethetjük úgy is, hogy minden turista és világotutazó útleírásának helye van a földrajzi szakirodalomban, feltéve, ha valamilyen geográfiai szemlélettel bír. ALMÁSY most megjelent műve kapcsán ekkor pedig – saját véleményünkként – azt kell hozzátennünk, hogy minden katonai utazó, világlátó katona – vagyis a világotutazók egy sajátos típusa – útleírásának is helye van tudományunk ismeretterjesztő irodalmában.

Persze a nemzetközi szakirodalomban HETTNER nem állt egyedül véleményével. Bizonyára elegendő itt a német geográfus, Ewald BANSE nevét megemlítenünk, aki az 1920-as–1930-as évek fordulóján több művében is felhívta a figyelmet az irodalmi alkotások geográfiai értékére: *Landschaft und Seele* (1928), *Die Geographie und ihre Probleme* (1932), *Lexikon der Geographie* (1933). BANSE szemlélete szerint a szépirodalmi ismeretek, a szépirodalmi művek hatalmas szerepet töltenek be a geográfiai műveltség terjesztésében, és ha belegondolunk, hogy a széles olvasótömegek nagy geográfiai monográfiákat kevésbé olvasnak, mint inkább szépirodalmi műveket, igazat kell adnunk BANSE-nak. Ha már kevésbé ismert, hogy BANSE a *Landschaft und Seele* c. kötetében, annak *Umriss zu einer Literaturgeschichte der Geographie* c. fejezetében számba is vette a nemzetközi szépirodalom jelentősebb, a földrajzi műveltség szempontjából fontosabb alkotásait, a 13. sz.-tól a 20. sz. elejéig.

BANSE itt hívta fel a figyelmet arra, hogy a napjainkban már főleg ifjúsági regényekké vált olyan művek, mint Defoe *Robinsonja*, Cooper indián regényei, Rudyard Kipling Indiában játszódó írásai, hogy csak néhányat említsünk, gyakorta többet tettek a széles tömegek geográfiai műveltségének emeléséért, mint bármely, elmélyült, a csak szakemberek által olvasott tudományos mű. BANSE egészen odáig ment, hogy megalkotta az elbeszélő geográfia fogalmát (*Erzählende Geographie*), és ezt az általa írott földrajzi lexikonban a *Schöne Geographie* kifejezésével is illette, amelyet magyarra leginkább az „szépirodalmi geográfia”-ként lehetne fordítani. Ez utóbbit lexikonának második kötetében így fogalmazta meg; „...geográfiai és néprajzi jelenségek regény – vagy novella formájában, tehát pusztán művészi eszközzel történő ábrázolása...”. Ám BANSE azokban az írásaiban, amelyekben a lexikon szócikkét jóval meghaladó terjedelemben írt az elbeszélő földrajzról, jó néhány útleírást is megemlített, vagyis olyan műveket is, amelyek kevésbé irodalmi, mint inkább geográfiai szempontból jelentősek.

Véleményünk szerint a BANSE-féle elbeszélő geográfia, amely valójában magában foglalja a kalandos útleírást éppúgy, mint a többi komoly művészi értéket képviselő, ám jó földrajzi tájábrázolást is nyújtó szépirodalmi művet, elég tág kategória ahhoz, hogy a katonai útleírást, a geográfiai szempontból figyelemre méltó katonai memoárt is ide érthessük. Hiszen ALMÁSY László műve, amely látszólag csak háborús élmények sorozatát meséli el, geográfiai szempontból mégis túlmutat a kommersz háborús visszaemlékezés műfaján. Ennek okát nyilván abban kell keresnünk, hogy ALMÁSY katonaként is igyekezett geográfus, a sivatag tudós kutatója maradni. Azok a sivatagi utazásai, amelyeket legutóbb KUBASSEK János foglalt össze, *A Szahara bűvöletében* c. biográfiájában, nemcsak tárgyi ismereteit gyarapították, hanem szemléletét is alakították.

A magát mindig, mindenhol feltaláló aranyifjú ALMÁSYból itt, ezeken az expedíciókon lett tudós utazó, évszázadunk legnagyobb földrajzi felfedezőinek egyike. Ezeken az utakon kötődött össze sorsa a Líbiai-sivataggal, amelyet az 1930-as évekre már annyira megismert, hogy megszerzett tárgyi tudása egyenesen predesztinálta arra, hogy a második világháború során valamelyik hadsereg felhasználja őt saját céljaira.

Ebből a szempontból ALMÁSY egyedül áll a magyar geográfia és hadügy történetében, amennyiben – jelenlegi ismereteink szerint – katonautazóink közül ő az egyetlen, akinek hatalmas geográfiai tudását ilyen direkt módon állították a hadügy szolgálatába. Katonautazó elődei és kortársai a hadügyi és a geográfiai kapcsolatrendszer egy másik irányát képviselték. Azt, amelyben az idegen hadszíntéren megfordult katonák útleírásaikkal, emlékirataikkal a hazai társadalom földrajzi tudását bővítették. Ők voltak többségben, és katonai utazási irodalmunk története is ezt igazolja.

Anélkül, hogy megismételnénk az *Újkori magyar katonautazók* c. tanulmányunkban írottakat (Magyar Tudomány, 1999. 8. sz.), itt csak arra hívjuk fel az olvasó figyelmét, hogy az igen terjedelmes, művekben igen gazdag magyar katonai utazási irodalmunkban ALMÁSY *Rommel seregénél Líbiában* c. kötete sajátos helyet foglal el a katonai útleírás két elemének – a katonainak és a geográfainak –

viszonyát tekintve is. Egyszerűen arról van szó, hogy katonautazóink útleírásaiban és munkásságában az egyik elem általában túlsúlyban van. A két oldal egyensúlya ALMÁSY életművében valósul meg, ezzel a katonai útleírásával születik meg – munkásságán belül – azok szintézise. Mert jóllehet a *Rommel seregénél Líbiában* c. ALMÁSY-memoár elsősorban a katonai elemet tükrözi, az életmű többi jelentős szakirodalmi alkotásával – *Autóval Szudánba* (1929), *Az ismeretlen Szahara* (1934) *Levegőben... homokon* (1937) – együtt mégis egy tartalmi szempontból összhangban álló egységet képez.

E sajátos, a szakirodalomban betöltött helye mellett mindenképpen beszélni kell az ALMÁSY-kötet hadtudományi, elsősorban katonaföldrajzi szerepéről is. Az emlékirat katonai tárgyú történetei jól szemléltetik, hogy a modern hadügyben a széleskörű, alapos geográfiai ismeretek milyen jelentőségre tettek szert. E tapasztalatot az afrikai hadszíntér eseményei felerősítik, az olvasóban egyenesen azt az érzetet keltve, hogy a modern fegyveres küzdelemben az nyer, akinek jobb a földrajzi felkészültsége. Jóllehet, a gyakorlati életben e tapasztalat ily direkt formában nyilván nem jelenik meg, de valós alapja van. Ez utóbbinak apró, a háború mindennapjaiban megmutatkozó szintjét ismerhetjük meg ALMÁSY emlékiratából; a sokoldalú tapasztalatnak az egyes katona életében betöltött szerepét, amikor a sivatagi felderítőjárőr életben maradása valóban az ellenségét meghaladó *földrajzi tudástól* függ.

A modern hadügy szempontjából sokkal többet mond azonban ALMÁSY művének *Utánpótlás* c. fejezete, amelynek elmesélt története igen egyszerű: 1942 júniusában több száz gépjárműből álló szállítóoszlopot kellett ALMÁSY segítségével átvezetni a sivatagon, az angol erők hátába kijutott német egységek után. Itt már nem egyéni hőstettekről, nem egyéni teljesítményről van szó, hanem egy szakma szigorú szabályai, szakmai előírásai alapján működő gépezetről, az újkori hadseregek működéséről, az úgynevezett „hadseregüzemről”, ahol mindig minden attól függ, hogy van-e elég utánpótlás, az elöl harcolók megkapnak-e mindent, ami részükre szükséges.

A magyar katonai utazási irodalomnak ez a pontja az, ahol először tűnik fel a korszerű hadügy anyagi és ebből adódóan geográfiai függése. Hiszen az anyagi készletek összegyűjtése és a hadszíntéren történő szállítása ugyancsak alapos geográfiai ismereteket feltételez. A kör bezárult, hiszen az újkori geográfia és kartográfia fejlődésének is ez a jelenség adott lendületet két és fél évszázaddal ezelőtt. Akkoriban – az úgynevezett állandó hadseregek kialakulásának korában – a fő probléma az volt, hogy a korszak viszonylag nagy létszámú hadseregeit miként lehet ellátni a hadszíntéren. Ez a mai geográfiai nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy ismerni kell a hadszíntér *földrajzi potenciálját*. Ez az igény is megköveteli majd a kartográfia (később a geográfia) tudományosodását és napjainkban is érezteti hatását. Konkrét, a háború mindennapjaiban való megnyilvánulását pedig éppen ALMÁSY emlékiratában láthatjuk. A probléma – a modern hadügy, a gépesített háború köntösébe bújtatva – még mindig ugyanaz: aki több anyagot tud eljuttatni csapatainak, az nyer; és aki jobban ismeri a hadszínteret, e téren az van előnyben.

Kétségtelen tény, hogy ALMÁSY személyén át az Afrikában harcoló német erők – földrajzi ismereteiket tekintve – előnyben voltak. Hogy e tudásbeli fölényrel mennyire voltak képesek élni, az már elsősorban hadművészeti probléma. Mai szemmel nézve úgy tűnik, fölényük kisebb volt, mint hinnénk. Ennek oka nyilván abban rejlik, hogy az észak-afrikai hadszíntér földrajzi kiterjedése – amely magában foglalta a mai Tunézia, Líbia és Egyiptom területét – meghaladta egyetlen, még ha oly jól is felkészült kutatónak személyes adottságait ismereteit. Földrajzi szempontból itt már nem egyetlen ember átlagon felüli szakmai tudása a döntő, hanem az egész katonai szervezet általános geográfiai – az egyszerű katona szintjén; tereptani – felkészültsége.

A végtelen sivatagban ugyanis ekkora kötélekek mozgatása mindig újabb és újabb geográfiai és kartográfiai kérdéseket vet fel, amelyeket a maga szintjén minden katonának meg kell oldania. Ha elővesszük az afrikai hadszíntér szembenálló két parancsnokának emlékiratait, (magyar nyelven Montgomeryé 1981-ben jelent meg *Montgomery tábornagy emlékiratai* címmel, Rommelé pedig 1991-ben *Háború gyűlölet nélkül* címmel), mindkettőben megjelennek az addig még kevésbé ismert, sivatag okozta problémák a hadvezetésben.

A sajátos földrajzi viszonyokból adódó, mozgó háború önállóan alkalmazott kötélekek tevékenységén nyugodott, ami a mindennapokban azt jelentette, hogy gyakorta ismeretlen, ember által soha nem járt terepen kellett pontos időben, kellő feladatot végrehajtani. E hatalmas gépezetben ALMÁSY csak egy volt a sok közül, akit a német vezetés mégis igyekezett arra a feladatra használni, amire hatal-

mas tudása leginkább alkalmassá tette. Nem véletlen, hogy a *Rommel seregénél Líbiában* c. kötet lapjain valódi harctevékenységek leírását alig találjuk, hiszen ALMÁSYt nem erre használták. A német hadvezetés nagyon jól tudja, hogy a magyar utazó tárgyi tudását átlagos, mindennapi háborús feladatok végrehajtásra alkalmazni pazarlás. Így ALMÁSY könyvének tanúsága szerint háborús tevékenysége főleg ügynökök és szállítmányok ájtuttatásából állt az ellenséges vonalak mögé. Olyan feladat, amelyben a fő szerep az emberi értelemé, a szakmai tudásé, ahol a legkisebb hibát is emberéletben mérik.

ALMÁSY László most ismét megjelent emlékirata a leírt eseményeken keresztül – ha átfogó képét nem is –, de jó jellemzését adja a sivatagi háború katonaföldrajzi viszonyainak. Apró, a mindennapok részleteit tükröző mozzanatokot rögzít, olyanokat, amelyeket napjaink embere is tapasztal. Ám emellett a kötetben nagyon lehet érezni azt a *tudatos propagandát*, amelyet a kor hasonló kiadványai is tükröztek.

Az 1940-es évek elején hazánkban is sorra jelentek meg a német hadsereg és szövetségesei erejét propagáló dokumentumkötetek. 1941-ben látott napvilágot hazánkban a legendás német tenger-alattjáró-parancsnok Günther PRIEN *Tengerek sűrke farkasa* c. emlékirata, és ezzel egyidőben Rommeltől is több mű jelent meg magyar nyelven. A tábornok egykori, afrikai tisztjeinek *Rommel Afrika hőse...* c. brosúrájával egyidőben (1942) adták ki Theodor AENGER: *Rommel páncélosai* c. propagandakötetét, de ekkor jelentek meg magyarul Rommel első világháborús emlékiratai is; *Gyalogság előre!* címmel. Rommel és a háború ekkoriban még divatos téma a frontoktól oly messze fekvő Magyarországon, és nyilván ez volt az oka annak, hogy a Stádium Sajtóvállalat jó üzletet látott ALMÁSY kötetének megjelentetésében.

ALMÁSY memoárján – csakúgy, mint a kor többi, hasonló vállalkozásán – nagyon látszott a tudatos propaganda, amelynek érzékeltetésére érdemes néhány sort idéznünk; „Egyébként jellemző az angol hadifoglyokra, hogy mindig pénzről beszélnek. Az afrikai harctéren német katonák között úgyszólván feledésbe ment ez a téma. Az ember megkapja zsoldját, de a kantinekban való bevásárlásoktól eltekintve ugyan mire használná? Hetek és hónapok múlnak el anélkül, hogy szoba kerülne a pénz. A német katonák nem anyagiak és a harctéren legkisebb gondja is nagyobb az értékőzdsze jegyzéseinél. Az angol katonák viszont már elfogatásuk első perceiben is megkérdezik, hogy mennyivel váltjuk be egyiptomi pénzünket lírára...” (31-32. old.).

Am e közvetlen politikai, ideológiai megjegyzések ellenére is azt kell mondanunk, hogy ALMÁSY Rommel-kötetének mégis helye van a magyar földrajzi szakirodalomban. Elsősorban amiatt, mert ugyan háborús élményeket mesél el, de ALMÁSY mindvégig megőrzi geográfiai szemléletét, és így memoárja megfelel az elbeszélő geográfia követelményeinek. Ez még akkor is így van, ha a *Rommel seregénél Líbiában* c. kötet nem is a magyar szépirodalom remeke. Azt azonban látni kell, hogy egyfelől az útleírás és a memoár elsősorban szépirodalmi műfaj, másfelől pedig ALMÁSY maga is jó stílusban, néhol irodalmi igényességgel írt.

Ő még ugyanis ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynél egyenesen illendőségzsamba ment tollforgató értelmiséginek, művelt, olvasott és sokat író arisztokratának lenni. Abban a korban, amikor a geográfusok között is nem egy jó stílusú szakember akadt – gondoljunk csak CHOLNOKY Jenő gyakorta szépirodalmi stílusban írott földrajzi műveire, vagy éppen SZABÓ Zoltán *Szerelmes földrajz* c. munkájára –, ALMÁSY Rommel-kötete kevésbé lehetett feltűnő. Mint ahogy minden bizonnyal nem volt az a háborút megelőző évtizedek és a második világháború katonai és politikai publicisztikájában sem.

Ahol Pethő Sándor, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bárdossy László, Teleki Pál, Milotay István a politikai publicisztikában, Julier Ferenc a katonai szakirodalomban teremtett stílust, ott az ALMÁSYéhoz hasonló memoárok, bármilyen olvasmányosak is, kevés figyelmet érdemelnek. Csak napjaink embere, aki az utóbbi évtizedekben végképp elszokott az irodalmi stílusú művektől, csak ő veszi észre az ALMÁSY-kötetben rejlő apró szépségeket, és bizonyára meglátja a magyar Afrika-kutató viszonyulását a háborúhoz: „háború kérelhetetlen vonalakat rajzolt a tiszta homokra, és most az egykori kutató a háború szolgálatában látja viszont azt a tájat, amelyet valamikor mint első élőlény pillantott meg. Összeszorul a szívem, amint erre gondolok, nem, nem ez volt a célo, amikor először nekivágtam az ismeretlen sivatagnak, amikor csodálkozó szemmel és áhítatos szívvel először néztem a mérhetetlen messzeséget...” (123. old.)

ALMÁSY emlékirata tehát túllép a jól-rosszul megírt háborús brosúra, a hadi emlékirat szintjén, hű tükörképe a kor hadügyében egyre nagyobb szerepet kapó geográfiai elemnek, de ugyanúgy jó szemléltetése a kor általános földrajzi műveltségének is. Hiszen e kötet nemcsak Rommelről, nemcsak ALMÁSY háborús tevékenységéről szól, hanem arról is, hogy a társadalom földrajzi ismereteit mennyiben növeli a háború. A kor átlagolvasói az ilyen és hasonló művekből ismerték meg a távoli vidékeket, a világháború hadszíntereit és a magyar geográfia – minden ideológiai töltetük ellenére – csak hasznot húzott ezekből a memoárokból.

ALMÁSY László *Rommel seregénél Líbiában* c. emlékiratának mostani kiadását e tudománytörténeti tények figyelembevételével ajánljuk az olvasóknak. Befejezésül pedig könyvészeti szempontból néhány tényre kell emlékeztetnünk. Az emlékiratok mostani kiadásához KUBASSEK, János, a Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója írt rövid bevezetőt, amely után 8 oldal színes és fekete fehér fotó következik – részben a Magyar Földrajzi Múzeum archívumából, részben pedig KUBASSEK J. tulajdonából –, és ezt követi az ALMÁSY-féle szöveg.

Könyvészeti szempontból külön problémát jelent, hogy a mostani kiadásban hiába keressük a szöveg gondozójának nevét. Nyilván ezzel függ össze, hogy a műben elég sok helyesírási, nyomdai hibát leltünk – hiányzó, értelemzavaró vesszők, félreütések stb. – és ezzel függhet össze az is, hogy a szöveg mai helyesírásra való áttünetésekor ingadozásokat, következetlenségeket találunk. Így pl. a címben szereplő földrajzi nevet a mai helyesírásnak megfelelően Líbia alakban alkalmazták – itt talán jobb lett volna megmaradni a 40-es évek „Libya” formájánál –, míg a szövegben szereplő egyes idegen kifejezések, számunkra elég logikátlanok tűnően, régies írásmódban szerepelnek. Így a mai alakú kommandót még mindig „commando” formában (ráadásul hosszú ó-val) találjuk. De ugyanúgy az aprólékos szöveggondozás hiányának tudható be, hogy az eredeti, hasonló nyomdai méretben készült kiadás 207 oldalnyi terjedelme, most mindössze 141 oldalra esett össze. Ugyanakkor nagyon hiányoltuk az első kiadás fejezeteit záró, apró grafikákat, amelyeket akkoriban GEBHARDT Tibor készített, és ugyanúgy hiányzik a könyvből az első kiadás belső borítóján szereplő – már akkoriban sem túl sokat mondó – *térkép*. Eleve, ALMÁSY emlékirata megérdemelt volna legalább egy apró topográfiai vázlatot!

ALMÁSY emlékirata ezúttal DÉNES István szerkesztésében jelent meg, a mai magyar könyvkiadásban és geográfiai szakirodalomban ritkaságszámba menő, időtálló papírkötésben. Itt kell megjegyeznünk, hogy e kiadásban ugyancsak hiába kerestük a színes borítót tervező művész nevét, akinek munkájáról – így ismeretlenül is – csak annyit mondhatunk; e borító az ALMÁSY-emlékirat brosúra propaganda jellegét erősíti.

ALMÁSY László *Rommel seregénél Líbiában* c. kötetének sajátos, tudománytörténeti szerepe miatt ott kell lennie minden magyar geográfus könyvespolcán. Hiszen olyan mű, amely – tartamát tekintve kevésbé, mint inkább geográfiai szemlélete és ALMÁSY későbbi életében betöltött szerepe miatt – a magyar utazási irodalom jellegzetes darabja. Elolvasásra bátran javasolhatunk mindenkinek!